

AGNIESZKA SZUDAREK*

 <https://orcid.org/0000-0002-6851-9808>

SZLACHECKIE DROGI DO NOWOCZESNOŚCI
BIEDNA SZLACHTA W PRUSACH NA PRZEŁOMIE XVIII I XIX WIEKU

Abstract

Nobility on a Path to Modernity:

Impoverished Nobility in Prussia at the Turn of the Nineteenth Century

In 2020, Chelion Begass published a book on impoverished nobility in Prussia at the turn of the nineteenth century. The aim of this discussion article is to assess the scholarly merits of this publication and to evaluate the new research approach proposed by the authoress. It should be emphasised that the very topic of the work is innovative in itself. Begass focuses on the impoverished nobility, i.e. this part of the social stratum that was not able to live a life suited for the nobility due to insufficient financial resources. Such nobles experienced contradictions that arose from the discrepancy between high social prestige and uncertain livelihood. The book identifies the causes and consequences of this situation. In the subsequent chapters, Begass discusses the policy of the Prussian State towards the impoverished nobility and then presents the results of her research on poverty experienced by the nobility. The authoress makes use of the approach of cultural anthropology and attempts to demonstrate the worldview of investigated nobles. Her studies indicate that the impoverished nobility had to face the new economic circumstances and the emerging bourgeois society as early as at the turn of the nineteenth century, i.e. much earlier than the aristocracy placed higher in the social hierarchy. Begass's research demonstrates the necessity to take a different view of the history of Prussian nobility. One needs to take into account the heterogeneity of this social group, the economic condition of its members, their relations with the monarchy, and the different paths that led them to modernity.

Keywords: Prussia; turn of the nineteenth century; modernisation; estate-based society; nobility; poverty

* Instytut Historyczny, Uniwersytet Szczeciński

 agnieszka.szudarek@usz.edu.pl

Nadesłany 26.10.2020; Nadesłany po poprawkach 18.12.2020; Zaakceptowany 20.01.2021

Ubóstwo szlachty i szlachta uboga to dwa centralne problemy, wokół których zbudowana została narracja w rozprawie *Armer Adel in Preußen 1770–1830*, która ukazała się w połowie 2020 r. nakładem berlińskiego wydawnictwa Duncker & Humblot¹. Jest to przygotowana do druku dysertacja doktorska Chelion Begass, młodej badaczki związanej z Uniwersytetem w Tybindze, stanowiąca część szerszego projektu mającego na celu przyjrzenie się niższej, biednej szlachcie w czasie przechodzenia od społeczeństwa stanowego do społeczeństwa klasowo-warstwowego i krzepnięcia nowego, mieszczańskiego porządku społecznego pomiędzy początkiem XVIII a końcem XIX w. (*Adel und Bürgertum. Arme Adlige zwischen konkurrierenden Gesellschaftsordnungen 1700–1900*)². Autorka podjęła w niej problematykę dotąd w znacznym stopniu nieopracowaną. Sytuacja szlachty pruskiej lokującej się na najniższych szczeblach wewnątrzstanowej hierarchii nie była dotąd przedmiotem pogłębionych analiz. Nowsze badania koncentrowały się na przełomie XIX i XX w., który został zdefiniowany jako czas narodzin nowoczesnego porządku społeczno-politycznego. Dominowały więc zagadnienia związane z sytuacją szlacheckiej własności ziemskiej w okresie kształtowania się społeczeństwa industrialnego oraz kwestie dotyczące formowania się nowej, szlachecko-mieszczańskiej elity. Szczególny nacisk położono także na proces „dopasowywania się” szlachty do modernizującego się świata i działań podejmowanych przez nią w celu utrzymania wiodącej roli w demokratyzującym się państwie i społeczeństwie (strategia *Oben bleiben*)³.

¹ Chelion BEGASS, *Armer Adel in Preußen 1770–1830* (Quellen und Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte, Bd. 52), Duncker & Humblot, Berlin 2020, ss. 457, ISBN 978-3-428-15652-8.

² Projektem kierował Ewald Frie, promotor rozprawy doktorskiej Chelion Begass. Por. Johanna SINGER, Jacek KLIMEK, *Armer Adel 1700 bis 1900*, Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge: Stadt und Hof, Bd. 3: 2014, s. 87 nn; Dieter WUNDER, *Arme adlige Frauen in der Frühen Neuzeit – Die „Armensteuer“ der hessischen Ritterschaft*, Historia Hospitalium. Jahrbuch der Deutschen Gesellschaft für Krankenhausgeschichte, Bd. 31: 2018–2019, s. 112–113. Jego efektem jest również publikacja: Monika KUBROVA, *Vom guten Leben. Adelige Frauen im 19. Jahrhundert*, Berlin 2011.

³ Por. Rudolf BRAUN, *Konzeptionelle Bemerkungen zum „Obenbleiben“*. *Adel im 19. Jahrhundert*, [in:] *Europäische Adel 1750–1950*, hrsg. v. Hans-Ulrich WEHLER, Göttingen 1990, s. 87–95; Ilona BUCHSTEINER, *Großgrundbesitz in Pommern 1871–1914. Ökonomische, soziale und politische Transformationen der Großgrundbesitzer*, Berlin 1994; Stephan MALINOWSKI, „Führertum“ und „Neuer Adel“. *Die „Deutsche Adelsgenossenschaft“ und der „Deutsche Herrenklub“ in der Weimarer Republik*, [in:] *Adel und Bürgertum in Deutschland*, Bd. 2: *Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert*, hrsg. v. Heinz REIF, Berlin 2001, s. 173–211; *Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise-junkerliche Interessenpolitik-Modernisierungsstrategien*, hrsg. v. Heinz REIF, Berlin 1994; Hans ROSENBERG, *Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse*, [in:] idem, *Machteliten und Wirtschaftskonjunkturen. Studien zur neueren deutschen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Göttingen 1978, s. 83–101;

Chelion Begass proponuje odmienne spojrzenie na szlachtę pruską. Po pierwsze, poprzez skoncentrowanie się nie na wąskiej elicie, ale na niezamożnej większości, zwłaszcza zaś tych, którzy w wyniku trudności ekonomicznych lokowani byli na obrzeżach hierarchii wewnątrzszlacheckiej. Po drugie, przez wskazanie przełomu XVIII i XIX w. jako punktu kluczowego dla przyszłości tego stanu, w którym przyszło mu skonfrontować się z tzw. wczesną nowoczesnością, a więc kształtującym się nowym, mieszczańskim porządkiem społeczno-politycznym, podważającym dotychczasowe znaczenie szlachty w monarchii Hohenzollernów. W ten sposób autorka wpisuje się w funkcjonujące już w literaturze naukowej koncepcje stawiające w centrum analiz sytuację z ok. roku 1800 jako pewien charakterystyczny dla Europy Środkowej okres przejścia między społeczeństwem stanowym a klasowym („społeczeństwo przejściowe”, *Übergangsgesellschaft* Christofa Dippera⁴), czas inkubacji nowych idei, pojęć i wypełniania ich znaczeniami pozwalającymi na zbudowanie ram zbliżającej się nowoczesności („czas siodła”, *Sattelzeit* Reinharda Kosellecka⁵). Oznacza to odejście od klasycznych periodyzacji, które tracą z pola widzenia okresy transformacji, interesujące momenty przejścia i ścierania się między starym a nowym porządkiem. Według Reinharda Blänknera okres od ok. 1770 do ok. 1830 r. to odrębna, niezależna formacja, międzypokolowa faza przejścia (*neuständische Vergesellschaftung*)⁶. Begass w swojej pracy podąża tym tropem, chcąc zbudować pomost między tradycyjnymi narracjami o szlachcie pruskiej, konstruowanymi zazwyczaj oddzielnie dla okresu „do” i „po” roku 1806/1815⁷. Ukazywanie przemian społecznych w ramach chronologii narzucanej przez wydarzenia polityczne powoduje trudności w dostrzeżeniu zmian dokonujących się w okresach progowych, a widocznych dopiero z perspektywy braudelowskiego tzw. długiego trwania, na przecięciu konwen-

René SCHILLER, *Vom Rittergut zum Grossgrundbesitz. Ökonomische und soziale Transformationsprozesse der ländlichen Eliten in Brandenburg im 19. Jahrhundert*, Berlin 2003.

⁴ Christof DIEPPER, *Übergangsgesellschaft. Die ländliche Sozialordnung in Mitteleuropa um 1800*, Zeitschrift für Historische Forschung, Bd. 23: 1996, H. 1, s. 57–87.

⁵ Jerzy Szacki zauważył, że Koselleckowi nie chodziło o siodło (*Sattel*) jako takie, ale o „kształtem przypominającą siodło górską przełęcz (*Bergsattel*), jak miejsce, z którego rozciąga się przed wędrowcami nieznanym im do tej pory widok na dolinę, w której za chwilę się znajdują”; Jerzy SZACKI, *Geschichtliche Grundbegriffe. Historyczny leksykon niemieckiego języka społeczno-politycznego*, Stan Rzeczy. Teoria Społeczna. Europa Środkowo-Wschodnia, t. 10: 2016, nr 1, s. 44.

⁶ Zob. Reinhard BLÄNKER, *Die „gebildete Stände“. Neuständische Vergesellschaftung um 1800*, [in:] *Bürgertum. Bilanzen, Perspektiven, Begriffe*, hrsg. v. Manfred HETTLING, Richard POHLE, Göttingen 2019, s. 107–135.

⁷ Rozprawa Ch. Begass nie jest jednak pierwszą pracą na temat pruskiej szlachty, która ukazuje ten problem na przełomie epok. Zob. m.in. Hanna SCHISSLER, *Preussische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763–1847*, Göttingen 1978; Robert M. BERDAHL, *The Politics of the Prussian Nobility: The Development of a Conservative Ideology, 1770–1848*, Princeton 1988.

cjonalnych periodyzacji. Ten sposób patrzenia na dzieje dla Davida Armitage'a to podejście transtemporalne⁸.

Według autorki okresy lepszej lub gorszej sytuacji ekonomicznej naprzemiennie obecne były w dziejach szlachty, jednak od końca XVIII w. proces jej ubożenia narastał i ujawnił się w pełni po klęsce Prus w wojnie z napoleońską Francją. Rozpoczęła go – wbrew zamierzonym celom – fryderycjańska polityka ochrony szlachty⁹. Uruchomiła ona bowiem długofalową transformację tego stanu, w wyniku której doszło do zmian w porządku społecznym oraz w wewnętrznej stratyfikacji szlachty (poziom makro), przebudowane zostały także relacje między nią a monarchią (poziom mezo), wpływając również na codzienność biednych przedstawicieli tego stanu (poziom mikro). Autorka stawia sobie więc za cel zdefiniowanie politycznych, społecznych i ekonomicznych przesłanek ubożenia pruskiej szlachty i zbudowanie jej obrazu z perspektywy najniższych szczebli wewnętrznej hierarchii – i co bardzo istotne – w okresie, w którym powoli zaczął rozpadać się świat starostanowych pewników legitymizujących jej przywódczą rolę w państwie i społeczeństwie. Szuka więc odpowiedzi na pytania o to, jakie kategorie szlachty i w jakich okolicznościach były zagrożone ubóstwem, czy miało ono wpływ na przynależność do stanu szlacheckiego, jak szlachta rozumiała biedne życie i jakie były przejawy ubogiego życia. Begass definiuje ubóstwo (za Ewaldem Friem) jako stan, w którym brakuje funduszy na realizację wyznaczonych celów, w tym przypadku sprostania kanonowi szlacheckiego stylu życia¹⁰. W swoich badaniach stara się więc wskazać szlacheckie strategie radzenia sobie z trudną sytuacją ekonomiczną, by następnie odnieść to do kwestii ogólnej, tj. roli ubożenia pierwszego stanu w państwie w procesie modernizacji społeczeństwa niemieckiego. Jak zauważa autorka, prezentowane przez nią podejście wyłamuje się z dotychczasowych badań nad szlachtą pruską i nie powieli – jak to określiła – „mistrzowskich narracji” na ten temat. Nim przyjdzie odnieść się do tej samooceny, warto przyjrzeć się bliżej konstrukcji pracy.

Poza wstępem składa się ona z podzielonych na rozdziały i podrozdziały czterech części, wyodrębnionych na podstawie kryterium rzeczowego (od A. do E.), zestawienia źródeł i literatury oraz indeksów: osobowego i geograficznego. Narrację uzupełniają ilustracje, tabele i diagramy, których spis wraz z wykazem zastosowanych skrótów znajduje się na początku publikacji.

⁸ David ARMITAGE, *Transtemporalne i transnarodowe horyzonty historii*, *Historyka. Studia Metodologiczne*, t. 46: 2016, s. 233.

⁹ Na kwestię tę zwrócił uwagę już Włodzimierz STĘPIŃSKI, *Własność junkierska na Pomorzu Zachodnim w latach 1807–1914*, t. 2, Szczecin 1989, s. 353 nn.

¹⁰ Ewald FRIE, *Oben bleiben? Armer preußischer Adel im 19. Jahrhundert*, [in:] *Hochkultur als Herrschaftselement. Italienischer und deutscher Adel im langen 19. Jahrhundert*, hrsg. v. Gabriele B. CLEMENS, Malte KÖNIG, Marco MERIGGI, Berlin–Boston 2011, s. 331.

We wstępie (*A. Einleitung*, s. 17–34), formułującym cele i założenia badawcze, Ch. Begass odnosi się również do metodologii. Wskazując na interdyscyplinarność swoich analiz, lokuje je na pograniczu historii społecznej i kulturowej. Korzysta przy tym z szerokiego wachlarza metod, wykorzystując w ustalaniu faktów i ich interpretacji dorobek socjologicznych badań nad ubóstwem, metody ilościowe oraz założenia analizy semantycznej tekstu. Te ostatnie odgrywają kluczową rolę w badaniu jednego z podstawowych dla tematu typów archiwaliów, mianowicie listów szlachty do króla, w których doświadczający trudnej sytuacji materialnej przedstawiciele i przedstawicielki tego stanu zwracają się z prośbą o wsparcie. Materiały te mają charakter egodokumentów i choć wymagają krytycznego podejścia, to jednak jak żaden inny typ źródła pozwalają autorce rekonstruować niektóre z etapów biografii zubożałej szlachty. Analiza poszczególnych przypadków osadzonych w szerokim kontekście umożliwia również ujęcie antropologiczne i ukazanie przemian zachodzących na obrzeżach socjalnych stanu, najbardziej w okresie przemian społecznych narażonych na pęknięcia statusowe i deklasację. Natomiast odwołanie do koncepcji rozszerzonej biografii zbiorowej Lawrence Stone'a pozwala przyrzeć się bliżej szlachcie urzędniczej (*versorgungsabhängige Dienstadel*), najczęściej zwracającej się o pomoc i uchwycić wspólne tej grupie epizody ubóstwa, czyli przejściowe okresy trudności ekonomicznych wynikające z określonych uwarunkowań indywidualnych i strukturalnych¹¹.

Przyjęcie ubóstwa jako podstawowej kategorii analitycznej determinowało konstrukcję rozprawy. W pierwszej jej części (*B. Sozioökonomische Transformationsprozesse am unteren Rand des Adels (1750–1830)*, s. 35–144) autorka zajęła się omówieniem transformacji społeczno-ekonomicznych, które na przełomie XVIII i XIX w. dotknęły niezamożną szlachtę pruską, wskazując obszar na wschód od Łaby jako zdominowany przez drobną własność, najbardziej narażoną na ryzyko zubożenia. Splot szeregu okoliczności spowodował, że część posiadaczy traciła swoje dobra i wypierana z obszarów wiejskich przenosiła się do miast (proces „urbanizacji” drobnej szlachty), przyczyniając się do ukształtowania nowej grupy wewnątrz stanu szlacheckiego w Prusach, mianowicie zależnej od państwa szlachty urzędniczej. Mianem tym Ch. Begass określa drobną, nieutytułowaną szlachtę, która przez wiele lat, a często nawet przez całe życie, była zależna ekonomicznie od państwa, pozostając w służbie cywilnej lub wojskowej. Autorka zauważa także, że o ile w XVIII w. oficer był zwykle posiadaczem włości, o tyle na początku XIX w. często już ziemi nie posiadał. Służba wojskowa, oferująca prestiż, awans społeczny i stałe dochody, ok. 1800 r. była wybierana według autorki przez niezamożną szlachtę czy pozbawionych dóbr synów właścicieli ziemskich właśnie ze względu na trudności

¹¹ Ch. BEGASS, op.cit., s. 191–192.

ekonomiczne rodziny. W ten sposób wyparta z obszarów wiejskich drobna, zubożała szlachta, od drugiej połowy XVIII w. zawłaszczona przez monarchię w wyniku rozbudowy armii i absolutystycznego aparatu biurokratycznego, koryzystała z przywilejów pierwszego stanu, odnajdując w służbie państwu odpowiedni do przynależności społecznej *modus vivendi*. Brak oparcia we własności ziemskiej spowodował jednak, że załamanie wewnętrzne Prus w wyniku klęski 1806 r. stało się dla niej źródłem katastrofy finansowej. Egzystencjalne uzależnienie od monarchii spowodowało bowiem, że wraz z załamaniem się państwa szlachta urzędnicza doświadczyła trudności ekonomicznych na nieznaną dotąd skalę. Ze względu na niskie dochody oficerów oraz przedstawicieli biurokracji nie była ona w stanie zgromadzić żadnych oszczędności, pozostając niemal z dnia na dzień bez środków do życia.

Druga część publikacji (*C. Erscheinungsformen adliger Armut*, s. 145–224) poświęcona jest odniesieniu ubóstwa jako kategorii analitycznej do badań nad szlachtą. W Prusach szlachectwo nie było nigdy łączone ze statusem majątkowym i trudności ekonomiczne przedstawicieli tego stanu nie prowadziły do wykluczenia z niego¹². Były jednak źródłem niekiedy drastycznego rozdźwięku między statusem a warunkami życia. Inspirując się badaniami nad ubóstwem Georga Simmla, jednego z pierwszych niemieckich socjologów żyjących na przełomie XIX i XX w., autorka podkreśla relatywny charakter biedy¹³. Stwierdza, że może jej doświadczać przedstawiciel każdego stanu (warstwy społecznej), jeżeli jest ona rozumiana jako niemożność zaspokojenia potrzeb wynikających ze statusu. Badaczka, wychodząc od przeżywania biedy na poziomie indywidualnym i poszukiwania odpowiedzi na pytanie, czym dla szlachty było życie w ubóstwie, koncentruje się na wyróżnieniu grup wewnątrz tego stanu najbardziej obciążonych ryzykiem zubożenia. Wylicza tu drobnych właścicieli ziemskich, zależną szlachtę urzędniczą, tj. oficerów i przedstawicieli najniższych szczebli biurokracji państwowej, oraz kobiety należące do tego stanu. Wskazuje przy tym, że ubożenie w tych grupach nie zawsze miało charakter procesu liniowego. Wyróżnia bowiem tzw. epizody ubóstwa, czyli momenty w biografiach szlachcianek i szlachciców, które sprzyjały okresowym trudnościom ekonomicznym, np. posiadanie liczego potomstwa, lata starości, dla synów – okres ich edukacji, dla córek – staropanieństwo. Stwierdza, że zagrożenie trudnościami ekonomicznymi występowało przede wszystkim w rodzinach wielodzietnych, zwłaszcza jeżeli były to rodziny oficerów niższej rangi, a wśród potomstwa dominowały wymagające posagu córki. Ryzyko zubożenia wzrastało więc po założeniu rodziny oraz w latach wymagającego nakładów

¹² Por. też Joseph MORSEL, *Adel in Armut – Armut im Adel. Beobachtungen zur Situation des Adels im Spätmittelalter*, [in:] *Armut im Mittelalter*, hrsg. v. Otto G. OEXLE, Ostfildern 2004, s. 126–164.

¹³ Ch. BEGASS, op.cit., s. 149–150.

finansowych kształcenia męskiego potomstwa. Biedę przynosiła także śmierć jedynego żywiciela rodziny oraz utrata dotychczasowych dochodów związana z przejściem w stan spoczynku. Stosując perspektywę intersekcyjną – wypracowaną we wcześniejszych badaniach razem z Johanną Singer¹⁴ – stwierdza, że w przypadku szlachcianek można wskazać kilka czynników, które powodowały, że ryzyko ubóstwa wśród kobiet było wyższe. Płeć według niej była głównym czynnikiem generującym nierówności w kontekście zagrożenia biedą, co potwierdzają źródła wskazujące na to, że kobiety stanowiły najliczniejszą klientelę państwowych instytucji opiekuńczych.

Na podstawie analizy próśb o wsparcie wysyłanych do króla Ch. Begass zauważa także, że nie było wspólnej tożsamości zubożałej szlachty. Każdy z zabiegających o pomoc postrzegał siebie jako ofiarę niefortunnnych zbiegów okoliczności, zwłaszcza zaś wojny. Staranie się o pomoc wiązało się z realizacją swego rodzaju strategii komunikacyjnej uwzględniającej odwoływanie się do „urzędniczych” wyobrażeń biedy oraz utrwalonych w świadomości obrazów ubóstwa. Z omawianych badań wynika, że ok. 1800 r. bieda części szlachty wykraczała daleko poza jednostkowe przypadki, ukazując się jako problem strukturalny, który zagrażał przywódczej pozycji tego stanu, tak w społeczeństwie, jak i państwie, dając również asumpt do dyskusji nad jego przyszłością.

Trzecia część (*D. Handlungs(un)möglichkeiten und Bewältigungsstrategien armer Adliger*, s. 225–370) stanowi natomiast omówienie strategii radzenia sobie z ubóstwem. W pierwszej kolejności tych, które pozwalały zachować przynależność do szlachty, w drugiej zaś tych, których konsekwencją było wykluczenie z jej szeregów. Podstawowe znaczenie ma w tym kontekście pojęcie zachowań „stanowo odpowiednich” (*standesgemäße*) i „stanowo nieodpowiednich” (*unstandesgemäße*), a więc takich, które były zgodne lub nie ze wzorcem szlacheckiego stylu życia. „Stanowo odpowiednie” było zatem korzystanie z różnych form wsparcia ze strony monarchii oraz podejmowanie pracy zarobkowej przez mężczyzn (w wyjątkowych sytuacjach również przez kobiety) w ramach profesji czy zajęć uznawanych za godne, zatem niewchodzących w obszar zawodów mieszczańskich czy chłopskich (mimo wprowadzenia na początku XIX w. wolności wykonywania zawodu). Begass podkreśla, że uzależnienie pomocy od odpowiedniego do przynależności społecznej stylu życia nie było sprecyzowane i w przypadku próśb o wsparcie to ostatecznie administracja państwowa decydowała o tym, jaką aktywność można uznać za „stanowo odpowiednią”. Wśród strategii radzenia sobie z trudnościami ekonomicznymi autorka poza tymi, które oznaczały z punktu widzenia prawa wykluczenie ze stanu szlacheckiego, takie jak małżeństwa szlachcianek z mężczyznami

¹⁴ Zob. Chelion BEGASS, Johanna SINGER, *Arme Frauen im Adel. Neue Perspektiven sozialer Ungleichheit im Preußen des 19. Jahrhunderts*, Archiv für Sozialgeschichte, Bd. 54: 2014, s. 55–78.

z niższych stanów, małżeństwa szlachciców z kobietami o niższym statusie bez stosownej, obowiązkowej do 1869 r. dyspensy królewskiej, czy też wejście w konflikt z prawem, wymienia przede wszystkim podejmowanie przez szlachtę pracy zarobkowej w zawodach mających status mieszczańskich i chłopskich oraz korzystanie z zapomóg wypłacanych przez instytucje publicznej opieki nad ubogimi. W podsumowaniu przebadane przypadki dzieli na trzy grupy: tych, którzy doświadczali na co dzień niedostatku, utrzymując się z nisko opłacanych zajęć, ale ocenianych przez monarchię jako szlacheckie, tych, którzy zmuszeni sytuacją zdecydowali się na rezygnację z przynależności do pierwszego stanu w państwie, by w ten sposób przełamać ograniczenia utrudniające im poprawę swojej sytuacji materialnej, oraz tych, którzy po epizodach ubożenia i związanej z nim deklasacji starali się o ponowne włączenie do stanu szlacheckiego (np. wzbogacenie się, lukratywne małżeństwo).

Chociaż edukacja nie była atrybutem szlachty, autorka zwraca uwagę na szczególną jej rolę jako strategii zabezpieczającej przyszłość synów. W niezamożnych rodzinach posyłano ich na naukę, projektując im karierę w wojsku, rzadziej w służbie cywilnej¹⁵. Jednak familie zubożałe w drugim, trzecim pokoleniu nie były już w stanie ponosić wydatków związanych z edukacją, co utrzymywało niski status ekonomiczny i petryfikowało funkcjonujący w opinii publicznej wizerunek nieokrzesanego, niewykształconego szlachcica jako charakterystyczny dla wschodnich, najbiedniejszych prowincji monarchii Hohenzollernów. Oferowana szlachcie pomoc ze strony państwa – jak zauważa autorka – nie była też wyrazem szczególnych jej relacji z monarchią. Wynikała raczej z zabezpieczenia interesów państwa, zwłaszcza zapotrzebowania na fachową biurokrację. Wsparcie to bowiem nie ograniczało tylko do szlachty, płynęło również do rodzin wyższych urzędników pochodzenia mieszczańskiego. Polityka opiekuńcza nie była więc ukierunkowana na stan, a na aparat wspierający funkcjonowanie monarchii absolutnej, co zresztą wynika także z innych badań na ten temat (kategoria stanu państwowego wprowadzona przez pruskie Powszechne Prawo Krajowe). Lojalność szlachty wobec władcy już od czasów Fryderyka II miała więc wyraźne uwarunkowania ekonomiczne, co stanowi swego rodzaju pęknięcie w wyidealizowanym wizerunku jej stosunku do monarchii.

Ostatnia część pracy ma charakter zakończenia (*E. Schluss: Vom Aufbrechen tradierter Gewissheiten. Die Armut des Adels als gesellschaftliche und politische Herausforderung am Beginn der Moderne*, s. 371–396). Jest nie tylko zebraniem najważniejszych ustaleń, lecz także próbą ponownego ich przeanalizowania z punktu widzenia znaczenia ubożenia szlachty w procesie modernizacji

¹⁵ Edukacja synów szlacheckich w korpusach kadetów odgrywała istotną rolę w budowaniu przywiązania szlachty do monarchii i przełamywaniu prowincjonalnych partykularyzmów. Zob. Zygmunt SZULKA, *Szkoła kadetów w Słupsku (1769–1811)*, Gdańsk 1992.

społeczeństwa niemieckiego oraz przemian społecznych i politycznych dokonujących się na przełomie dwóch epok, stawiających w nowym świetle relacje między pierwszym stanem a monarchią pruską. Begass zauważa bowiem, że zubożenie części szlachty miało istotny wpływ na formułowane ok. 1800 r. koncepcje jej reformy. Skala trudności ekonomicznych, jakie dotknęły ten stan, i ich upublicznienie w wyniku przenoszenia się biednej szlachty do miast stawały pod znakiem zapytania jej dalsze przywództwo. Dla czołowego pruskiego reformatora Heinricha Karla Friedricha vom und zum Stein szlachta była „utrapieniem dla narodu” i ciężarem dla państwa. W większości zubożała, niewykształcona i niesamodzielna finansowo stała się pustym stanem, na którym nie mogły opierać się projekty konstytucyjne, nad jakimi dyskutowano w Prusach po 1806 r. Reformatorzy, chociaż nie rezygnowali z prymatu szlachty, dążyli jednak do politycznego ubezwłasnowolnienia szlacheckiego proletariatu, co ostatecznie zostało zrealizowane w koncepcji odnowienia ustroju stanowego na początku lat dwudziestych XIX w. W narracji Ch. Begass nie brakuje analiz porównawczych odnoszących sytuację szlachty pruskiej do tego, co działo się we Francji czy pod panowaniem Habsburgów. Wynika z nich, że nierówności statusowe, czyli dysonans między prestiżem wynikającym z przynależności do elity społecznej (w monarchii Hohenzollernów według przytoczonych przez autorkę wyliczeń szlachta stanowiła szacunkowo od 1 do 10% całej populacji z silnymi regionalnymi odchyleniami) a brakiem wystarczających na utrzymanie funduszy nie był tylko pruską specyfiką. Begass doskonale orientuje się zarówno w starszych, jak i najnowszych wynikach badań dotyczących szlachty, osadzając swoje tezy w dorobku historiograficznym i polemizując z nim, chociaż można odczuć niedosyt przy omawianiu kilku przynajmniej kwestii, np. regionalnego zróżnicowania szlachty czy wpływu reform Steina i Hardenberga na sytuację ekonomiczną tego stanu. Oprócz tego zwraca uwagę brak szerszego wykorzystania prac polskich badaczy i badaczek, a nawet pominięcie niektórych publikacji niemieckojęzycznych¹⁶, jednak te uchybienia heurystyczne w ostatecznym rozrachunku nie wpływają

¹⁶ Z prac polskich wypada wskazać w pierwszej kolejności odnoszące się do szlachty rozdziały autorstwa Zygmunta Szultki zamieszczone w monumentalnej syntezie *Historia Pomorza*, t. 2: *Do roku 1815*, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*, red. Gerard LABUDA, Poznań 2003; a także monografię *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)*, red. Bogdan WACHOWIAK, Poznań 2010; przywołaną już dwutomową rozprawę Włodzimierza Stępińskiego czy też pracę Agnieszki CHLEBOWSKIEJ, *Państwo pruskie wobec samotnych kobiet z elity szlachecko-mieszczańskiej. Uwarunkowania i kierunki polityki opiekuńczej (od drugiej połowy XVIII do początku XX wieku)*, *Przegląd Historyczny*, t. 103: 2012, z. 4, s. 697–712. Z publikacji niemieckojęzycznych uzupełniające prace: Oskar EGGERT, *Stände und Staat in Pommern im Anfang des 19. Jahrhunderts*, Köln–Graz 1964; Ursula RÖPER, „Die vielen unnützen jungen Damen sind dem Könige über die Massen Zuwider“. Ein Beitrag zur Frauenpolitik Friedrich Wilhelms IV, *Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg. Jahrbuch*, Bd. 1: 1995–1996, s. 275–282.

na poprawność budowanych przez nią linii argumentacyjnych. Podobnie rzecz się ma z wykorzystaną przez Ch. Begass podstawą źródłową badań. W zestawieniu archiwaliów uderza przede wszystkim brak – za wyjątkiem Brandenburgii i prowincji pomorskiej, tu jednak z pominięciem zasobu Landesarchiv w Greifswaldzie – akt prowincjonalnych. W pracy pretendującej do całościowego – jak głosi tytuł – omówienia problemu ubóstwa wśród szlachty pruskiej deficyt ten może zastanawiać. Skupienie się na materiałach przechowywanych w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem, dokładniej szlacheckich listach do króla z prośbą o pomoc z lat 1807–1860 (zespół Geheimes Zivilkabinett), wynika z założeń metodologicznych pracy i nie podważa adekwatności podstawy badawczej rozprawy. Poza tym operowanie analizą przypadków jako jedną z głównych metod badawczych zakłada niepełny materiał źródłowy. Swoją wizję transformacji pruskiej szlachty u progu nowoczesności Ch. Begass oparła przeciwieństwo na ujęciu mikrohistorycznym. Z definicji pomija więc akta gospodarcze czy rachunkowe, chociaż kontekst ekonomiczny odgrywa istotną rolę w budowanej przez nią narracji. Celem autorki jest bowiem antropologiczne ujęcie problemu, skupienie się na doświadczeniu ubóstwa, jego samoopisie, a następnie wyprowadzenie generalizacji dotyczących przede wszystkim transformacji wewnętrznej stanu szlacheckiego oraz uwarunkowań mających wpływ na relacje, jakie w Prusach łączyły szlachtę z monarchią.

Z tego też względu praca Ch. Begass wyróżnia się na trzech poziomach: źródłowym, koncepcyjnym oraz analityczno-interpretacyjnym. Pod względem źródłowym przede wszystkim za sprawą wykorzystania, dotąd w obiegu naukowym szczerzej nieobecnych, zasygnalizowanych wyżej szlacheckich próśb o królewskie wsparcie. W Prusach, podobnie jak w innych krajach europejskich, król miał prawo łaski i każdy poddany mógł zwrócić się do niego z prośbą o ułaskawienie lub wsparcie. W zasobie Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem zachowało się ok. 6500 takich próśb z lat 1807–1860, spośród których ok. 1300 można przypisać szlachcie. Jest ich jednak znacznie więcej, gdyż nie zawsze były kierowane bezpośrednio do monarchy, niekiedy trafiały do władcy za pośrednictwem administracji prowincjonalnej, przechowywane są więc w ramach innych zespołów akt. Mogły dotyczyć jednorazowego wsparcia finansowego, przyznania emerytury lub renty, zatrudnienia w wojsku lub w służbie cywilnej lub przyjęcia do fundacji dla kobiet (*Damenstift*). Wokół każdej prośby zawierającej indywidualne doświadczenie biedy gromadzona była dokumentacja przygotowywana przez władze lokalne, której celem było sprawdzenie sytuacji suplikanta i zweryfikowanie podanych przez niego informacji. Świadomość, że każda prośba poddawana była zawsze kontroli wiarygodności, powodowała – jak zauważa autorka – że informacje dotyczące sytuacji proszących nie były fałszowane. Słane

z różnych zakątków monarchii dają obraz szlacheckiej biedy i pozwalają ją zwizualizować, gdyż zawierają informacje na temat wieku, płci, sytuacji rodzinnej oraz ścieżek kariery proszących o pomoc. Poddając supliki analizie, zwraca uwagę przede wszystkim na semantykę ubóstwa, a więc sposób jego opisu oraz zastosowaną przez autorów strategię argumentacyjną. Zauważa, że pisanie o niedostatku nie było dla szlachty dyshonorem, a supliki konstruowano według pewnego obowiązującego wzorca i uniwersalnych wyobrażeń ubóstwa, z odwołaniem do retoryki wiktylizacji i upadku, zwłaszcza w przypadku próśb z początku XIX w. W badanym przez autorkę okresie nie było ustalonej granicy dochodów, poniżej których szlachcic mógł uważać się za biednego i mieć gwarancję otrzymania pomocy. Zubożenia nie przedstawiano w liczbach, musiało być wyrażone językowo, a sam proszący winieni okazać się godny wsparcia, np. przez respektowanie szlacheckiego stylu życia czy zasługi dla państwa (własne lub najbliższej rodziny). Operowanie listą dochodów i wydatków stało się integralną częścią tego typu wniosków dopiero w drugiej połowie XIX w. Begass często operuje cytatami, zatrzymuje się na indywidualnych losach swoich bohaterów i bohaterek, pozwalając czytelnikowi spojrzeć na świat oczami piszących, poznać realia życia licznej, zubożałej szlachty, zwłaszcza kobiet, które w ciągu wieku XIX zaczynają dominować wśród proszących o pomoc.

Recenzowana rozprawa zasługuje na wyróżnienie także ze względów koncepcyjnych. Ukazanie procesu erozji stanu szlacheckiego w perspektywie *longue durée* zakłada ujęcie międzyepokowe, którego nie można dopasować do ram chronologicznych dzielących zazwyczaj dzieje Prus na etapy wyznaczone politycznymi cezurami. Przywołując słowa Jacques'a Le Goffa: *Faut-il vraiment découper l'histoire en tranches?*, autorka swobodnie operuje kategorią czasu, budując narrację wokół umownie przyjętego za oś rozważań roku 1800, w zależności od potrzeb cofając się w głąb wieku XVIII lub sięgając do wydarzeń lub procesów z końca XIX stulecia. Ujęcie takie wynika ze strukturalnego podejścia do problemu i dążenia do ukazania kontekstów kolejnych wątków. W związku z tym nawet nie próbuje wyjaśniać cezur przyjętych w tytule rozprawy, uznając je za naturalne ramy czasowe wynikające z przyjętych założeń teoretycznych łączących się z koncepcją społeczeństwa przejściowego. Oznacza to swobodą, dynamiczną narrację, obfitującą w uogólnienia, która jednak punktowo spowalnia, skupiając się na celebrowaniu indywidualnych losów będących dla Ch. Begass egzemplifikacją lub punktem wyjścia do dalszych rozważań, tak jak to miało miejsce w przypadku rodziny von Blum (s. 313–318) czy rodziny hrabiów von Schellard (s. 341–349)¹⁷. W ten sposób autorka zwraca

¹⁷ Odmiennie, statyczne ujęcie obrazu szlachty niemieckiej ok. 1800 r. zaproponowała Monika WIENFORT, *Selbstverständnis und Selbststilisierung des deutschen Adels um 1800*, Kleist-Jahrbuch, 2012, s. 60–76.

ca też uwagę na przygodność, różnorodność i złożoność badanej społeczności, starając się uchwycić tak charakterystyczną dla okresu przejściowego płynność i niestabilność. To także poszukiwanie nowej formuły narracji przełamującej dotychczasowe podejście do badań nad transformacją stanu szlacheckiego.

Zwracając się ku poziomowi analityczno-interpretacyjnemu rozprawy, trzeba zauważyć, że część wniosków funkcjonuje już w literaturze na temat kryzysu i reformy szlachty na przełomie XVIII i XIX w. Jednak ujęcie problemu przez Ch. Begass stawia je w nieco innym świetle. Poza uzupełniającym ustalenia Włodzimierza Stępińskiego¹⁸ ujęciem polityki ochrony szlachty Fryderyka II jako źródła kryzysu szlacheckiej własności ziemskiej ok. 1800 r., warto podkreślić jeszcze inne interesujące konkluzje rozprawy. Koncentrując się wyłącznie na zubożałej szlachcie, autorka ukazuje kompleksowo okoliczności wyparcia jej z obszarów wiejskich i ukształtowania się wewnątrz stanu nowej grupy „zurbanizowanej” szlachty urzędniczej, znajdującej zatrudnienie w armii i w służbie cywilnej. Udaje się jej także ustalić, że drobna, zubożała szlachta, inwalidzi wojenni, oficerowie zwolnieni ze służby wojskowej, ale także synowie drobnych właścicieli ziemskich obsadzali najniższe, słabo płatne stanowiska w służbie cywilnej (*Subalternbeamten*), najczęściej w administracji podatkowej, celnej, solnej, pocztowej czy w służbie granicznej. Kariery te wzmacniały łączność pierwszego stanu z monarchią, którą za przywołanym przez Ch. Begass Rolfem Straublem w drugiej połowie XVIII w. budował przede wszystkim szlachecki korpus oficerski¹⁹. Niepewne i wymagające często zmiany miejsca zamieszkania pozwalały biednej szlachcie utrzymać się w granicach stanu, jednak nie wyzwalały z trudności ekonomicznych. Otwierały ją natomiast na kontakty z mieszczaństwem, w ramach których wypracowywane były nowe wzory życia codziennego, sprzyjające zacieraniu w tym kręgu różnic stanowych i wzajemnej adaptacji wzorców kulturowych. To nowy kontekst w dyskusji nad „zmieszczaniem” szlachty i arystokratyzacją mieszczaństwa w XIX w.

Warte uwypuklenia są również ustalenia autorki dotyczące mobilności społecznej szlachty lokującej się na marginesie stanu. Szlachectwo znacznie ograniczało bowiem dobór strategii radzenia sobie z ubóstwem. Begass podkreślając wspomnianą już znaczną ruchliwość na granicy między szlachtą

¹⁸ W. STĘPIŃSKI, op.cit., s. 433–437.

¹⁹ Ch. BEGASS, op.cit., s. 276–280. Udział szlachty w pruskiej biurokracji w XIX w. ma już swoją literaturę. Dotyczy ona jednak elit administracyjnych i wskazuje na terytorialne zróżnicowanie zakresu udziału szlacheckich urzędników w służbie cywilnej oraz stopniowe wycofywanie się przedstawicieli tego stanu z wyższej biurokracji. Z nowszych prac na ten temat zob. Christian MYSCHOR, *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznańskim (1871–1918)*, Poznań 2014; Marie-Bénédicte VINCENT, *Serviteurs de l'État. Les élites administratives en Prusse de 1871 à 1933*, Paris 2006.

a niższymi warstwami społecznymi, wskazuje, że straty w obrębie stanu przewyższyły nobilitacje. Proces ten wskazuje więc na restrukturyzację wewnętrzną szlachty u progu nowoczesności. Zidentyfikowanie ubożenia szlachty jako jednego z głównych problemów nie tylko z perspektywy społeczeństwa, lecz także państwa pruskiego stawia w nowym kontekście również koncepcje reformy stanu szlacheckiego formułowane na początku XIX w., a przy tym realizację obietnicy konstytucyjnej króla.

Przyjęte przez autorkę założenia badawcze, z którymi – co należy podkreślić – można dyskutować, zaowocowały przekonującą wizją procesów zachodzących na „obrzeżach” stanu szlacheckiego ok. 1800 r. W ten sposób narracja o rozpadzie agrarnego świata pruskiej szlachty, która dotąd skupiała się na doświadczeniach elity pod względem chronologicznym lokujących się na przełomie XIX i XX w., została uzupełniona o perspektywę niezamównej jego części. Dla niej walka o utrzymanie statusu rozpoczęła się już sto lat wcześniej. Brak zaplecza ekonomicznego spowodował bowiem, że część drobnej szlachty nie poradziła sobie z procesami transformacji społeczno-gospodarczej oraz doświadczeniem wojny i okupacji francuskiej. Pozbawiona majątku i dóbr ziemskich została zmuszona do wypracowania mechanizmów umożliwiających dostosowanie się do ulegających zmianie warunków życia oraz wypracowania nowych przestrzeni swojej aktywności. Begass formułuje postulat rekonceptualizacji badań nad szlachtą pruską i odejścia od dotychczasowych narracji budowanych wokół paradygmatu adaptacji lub upadku stanu szlacheckiego, czy też koncepcji liniowej modernizacji w ramach przejścia od społeczeństwa agrarnego (stanowego) do społeczeństwa industrialnego (klasowo-warstwowego). Upraszczają one bowiem spojrzenie na szlachtę i tracą z pola widzenia jej zubożałą większość. Oznacza to więc poszukiwanie nowej formuły interpretacyjnej, która uwzględniałaby tymczasowe nierówności statusu, wewnętrzne zróżnicowanie czy ruchliwość szlachty, i pozwalała dostrzec jej niejednorodny obraz oraz różne drogi prowadzące do nowoczesności. Szlachta – nie tylko zresztą w Prusach – od końca XVIII w. ubożejąca i tracąca przywileje wypracowywała dwie odmienne strategie pozwalające szlacheckiemu proletariatowi odnaleźć swoje miejsce w czasach społecznej zmiany. Pierwsza wiązała się działaniami mającymi na celu utrzymanie za wszelką cenę przynależności do pierwszego stanu w państwie, co oznaczało niekonsekwencje statusowe i rozdarcie między tym, co „stanowo odpowiednie”, a tym, co „stanowo nieodpowiednie”, czyli ciągłe balansowanie na granicy konstruującego szlachtę habitusu. Strategia ta, określona przez autorkę jako *Unten sein*, stanowiła odpowiednik strategii *Oben bleiben*²⁰, którą elita realizowała na przełomie XIX i XX w., by pozostać na szczycie społeczno-gospodarczych i politycznych

²⁰ Zob. R. BRAUN, op.cit., s. 87–95.

hierarchii. Strategia *Unten sein* w praktyce oznaczała postawę roszczeniową wobec monarchii i wasalizacji ekonomiczną biednej szlachty względem państwa. Wyzwalała jednak kreatywność w szukaniu nieprzekraczających stanowych granic sposobów na utrzymanie. Druga strategia wiązała się natomiast z potraktowaniem doświadczenia ubóstwa jako katalizatora przemian mentalnych, które pozwoliły części biednej szlachty wyzwolić się z myślenia kategoriami społeczeństwa stanowego. Oznaczało to gotowość do poświęcenia swojego szlachectwa, integracji z mieszczaństwem i budowania swojej pozycji, bazując na zasadach kształtującej się gospodarki wolnorynkowej. W tym ujęciu przymus ekonomiczny szlachty jawi się jako droga do nowoczesności.

BIBLIOGRAFIA

- Armitage, David. "Transtemporalne i transnarodowe horyzonty historii." *Historyka. Studia Metodologiczne* 46 (2016): 229–247.
- Begass, Chelion and Johanna Singer. "Arme Frauen im Adel. Neue Perspektiven sozialer Ungleichheit im Preußen des 19. Jahrhundert." *Archiv für Sozialgeschichte* 54 (2014): 55–78.
- Begass, Chelion. *Armer Adel in Preußen 1770–1830*. Berlin: Duncker & Humblot, 2020.
- Berdahl, Robert M. *The Politics of the Prussian Nobility: The Development of a Conservative Ideology, 1770–1848*. Princeton: Princeton University Press, 1988.
- Blänker, Reinhard. "Die 'gebildete Stände'. Neuständische Vergesellschaftung um 1800." In *Bürgertum. Bilanzen, Perspektiven, Begriffe*, edited by Manfred Hettling and Richard Pohle, 107–135. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019.
- Braun, Rudolf. "Konzeptionelle Bemerkungen zum 'Obenbleiben'. Adel im 19. Jahrhundert." In *Europäische Adel 1750–1950*, edited by Hans-Ulrich Wehler, 87–95. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1990.
- Buchsteiner, Ilona. *Großgrundbesitz in Pommern 1871–1914. Ökonomische, soziale und politische Transformationen der Großgrundbesitzer*. Berlin: Akademie Verlag, 1994.
- Chlebowska, Agnieszka. "Państwo pruskie wobec samotnych kobiet z elity szlachecko-mieszczańskiej. Uwarunkowania i kierunki polityki opiekuńczej (od drugiej połowy XVIII do początku XX wieku)." *Przegląd Historyczny* 103/4 (2012): 697–712.
- Diepper, Christof. "Übergangsgesellschaft. Die ländliche Sozialordnung in Mitteleuropa um 1800." *Zeitschrift für Historische Forschung* 23/1 (1996): 57–87.
- Eggert, Oskar. *Stände und Staat in Pommern im Anfang des 19. Jahrhunderts*. Köln, Graz: Böhlau Verlag, 1964.
- Frie, Ewald. "Oben bleiben? Armer preußischer Adel im 19. Jahrhundert." In *Hochkultur als Herrschaftselement. Italienischer und deutscher Adel im langen 19. Jahrhundert*, edited by Gabriele B. Clemens, Malte König and Marco Meriggi, 327–340. Berlin, Boston: De Gruyter, 2011.
- Kubrova, Monika. *Vom guten Leben. Adelige Frauen im 19. Jahrhundert*. Berlin: Akademie Verlag, 2011.

- Labuda, Gerard, ed. *Historia Pomorza*, vol. 2/3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003.
- Malinowski, Stephan. “‘Führertum’ und ‘Neuer Adel’. Die Deutsche ‘Adelsgenossenschaft’ und der ‘Deutsche Herrenklub’ in der Weimarer Republik.” In *Adel und Bürgertum in Deutschland*, vol. 2: *Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert*, edited by Heinz Reif, 173–211. Berlin: Akademie Verlag, 2001.
- Morsel, Joseph. “Adel in Armut – Armut im Adel. Beobachtungen zur Situation des Adels im Spätmittelalter.” In *Armut im Mittelalter*, edited by Otto G. Oexle, 126–164. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2004.
- Myschor, Christian. *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznańskiem (1871–1918)*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014.
- Reif, Hanz, ed. *Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise-junkerliche Interessenpolitik-Modernisierungsstrategien*. Berlin: Akademie Verlag, 1994.
- Röper, Ursula. “‘Die vielen unnützen jungen Damen sind dem Könige über die Massen Zuwider’. Ein Beitrag zur Frauenpolitik Friedrich Wilhelms IV.” *Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg. Jahrbuch* 1 (1995/1996): 275–282.
- Rosenberg, Hans. *Machteliten und Wirtschaftskonjunkturen. Studien zur neueren deutschen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978.
- Schiller, René. *Vom Rittergut zum Grossgrundbesitz. Ökonomische und soziale Transformationsprozesse der ländlichen Eliten in Brandenburg im 19. Jahrhundert*. Berlin: Akademie Verlag, 2003.
- Schissler, Hanna. *Preussische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763–1847*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978.
- Singer, Johanna and Jacek Klimek. “Armer Adel 1700 bis 1900.” *Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge: Stadt und Hof* 3 (2014): 87–97.
- Stępiński, Włodzimierz. *Własność junkierska na Pomorzu Zachodnim w latach 1807–1914*, vol. 2. Szczecin: Szczecińskie Towarzystwo Naukowe, 1989.
- Szacki, Jerzy. “Geschichtliche Grundbegriffe. Historyczny leksykon niemieckiego języka społeczno-politycznego.” *Stan Rzeczy. Teoria Społeczna. Europa Środkowo-Wschodnia* 10/1 (2016): 35–82.
- Szultka, Zygmunt. *Szkoła kadetów w Słupsku (1769–1811)*. Gdańsk: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, 1992.
- Vincent, Marie-Bénédict. *Serviteurs de l’État. Les élites administratives en Prusse de 1871 à 1933*. Paris: Belin, 2006.
- Wachowiak, Bogdan, ed. *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010.
- Wienfort, Monika. “Selbstverständnis und Selbststilisierung des deutschen Adels um 1800.” *Kleist-Jahrbuch* (2012): 60–76.
- Wunder, Dieter. “Arme adlige Frauen in der Frühen Neuzeit – Die ‘Armensteuer’ der hessischen Ritterschaft.” *Historia Hospitalium. Jahrbuch der Deutschen Gesellschaft für Krankenhausgeschichte* 31 (2018/2019): 111–142.